

DOI: <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2024-48-52>

УДК 611.013.9;005.342;330.341.2

Лівінський Анатолій Іванович

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри менеджменту,
Одеський державний аграрний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2337-3884>

Мельничук Оксана Іванівна

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту,
Одеський державний аграрний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2616-0478>

Петренко Ольга Павлівна

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економічної теорії та економіки підприємства,
Одеський державний аграрний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9722-3785>

Anatolii Livinskyi, Oksana Melnychuk, Olga Petrenko
Odesa State Agrarian University

**РОЗВИТОК ФЕРМЕРСТВА
ЯК ФОРМИ АГРАРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА
В УМОВАХ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ**

**DEVELOPMENT OF FARMING
AS A FORM OF AGRICULTURAL ENTREPRENEURSHIP
IN THE CONDITIONS OF INSTITUTIONAL TRANSFORMATIONS**

Анотація. Метою дослідження є обґрунтування теоретичних положень та прикладних рекомендацій щодо розвитку фермерства як форми аграрного підприємництва. Методика дослідження передбачає використання системи методів – критичний, порівняння, вимірювання, аналізу, синтезу, абстрагування. Результатами дослідження встановлено, що фермерами сформовано потужний потенціал для підприємництва та аргументовано необхідність диверсифікації виробництва. Наукова новизна полягає в тому, що дістали подальшого розвитку обґрунтування щодо розвитку фермерства як форми аграрного підприємництва з використанням диверсифікації виробництва. Практичне значення дослідження полягає в обґрунтуванні рекомендацій щодо диверсифікації фермерами виробництва. Перспективи подальших досліджень полягають в дослідженні можливостей переходу фермерства до екологічного землеробства.

Ключові слова: фермерство, аграрне підприємництво, аграрний сектор, інституціональні трансформації, диверсифікація.

Summary. The purpose of the study is to substantiate the theoretical and methodological provisions and develop practical recommendations for the development of farming as a form of agrarian entrepreneurship in the conditions of institutional transformations. The research methodology involves the use of methods: critical – to highlight the points of view of various scientists regarding the problem; comparison – for the presentation of trends in the cultivated areas of farms and farms of all categories; measurement – to highlight the volume of production by farmers and farms of all categories; analysis – to reveal the content of farming production activities; abstraction – for formulating conclusions regarding the further development of farming. The results of the study established that the agricultural sector has a sufficiently powerful resource potential for the development of entrepreneurship. It was revealed that the studied farmers have lower losses of planted areas and a higher level of concentration of sunflower and grain crops in relation to farms of all categories. The need for diversification of production by farmers is argued. The scientific novelty of the research lies in the further development of the rationale for the development of farming as a form of agrarian entrepreneurship based on the use of the latest agronomic practices, diversification of production and balancing of the economic, social and ecological spheres of life. The practical significance of the research lies in the development of recommendations, the use of which involves the diversification of production by farmers

and to expand the product range, increase sources of income, increase added value and improve the welfare of the rural population. Prospects for further research consist in investigating the possibilities of transitioning farming to ecological agriculture, carrying out vertical and horizontal diversification of production.

Keywords: farming, agricultural entrepreneurship, agrarian sector, institutional transformations, diversification.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження розвитку фермерства як форми аграрного підприємництва в умовах інституціональних трансформацій спричинюється епохальністю глибинних перетворень, перебіг яких відбувається у вітчизняному селі під впливом: широкомасштабного вторгнення та геноцидної агресії терористичних військ російської федерації проти Української нації; загострення екологічних проблем на місцево-регіональному і в планетарному масштабі; посилення світогосподарських зв'язків внаслідок економічної глобалізації; утвердження сільських територіальних громад в якості реальних господарів належного їм місцевого ресурсного потенціалу; використання в сільській місцевості в прикладному плані різнопланових науково-технологічних здобутків у виробничо-господарській та маркетинговій діяльності; прискорення змін на селі в силу соціально-економічних, суспільно-політичних, демографічно-етнічних, міграційних та військово-бойових процесів на території України.

Дане дослідження проводилося в рамках науково-дослідних робіт Одеського державного аграрного університету за темою: «Забезпечення соціо-еколого-економічного розвитку агропромислового виробництва та сільських територій на засадах інноваційного менеджменту та маркетингу», що має державну реєстрацію за номером 0121U109628.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема розвитку фермерства як в Україні, так і поза її межами досліджується досить різнобічно. Так, Беженар І. М. та Грищенко О. Ю. при висвітленні стану та перспектив розвитку фермерських господарств в Україні фокусують свою увагу на належному цій організаційно-правовій формі підприємницького духу та самостійності, прагненню до якісно вищого за попередній рівень ведення аграрного виробництва на інноваційних засадах [1]. Калетник Г. М., Климчук О. В., Мазур В. А. наголошують на зростаючій ролі фермерських господарств у розвитку аграрного сектору економіки [2, с. 17-28]. В науковій монографії Лупенко Ю. О., Малік М. Й. та Булавка О. Г. розвиток фермерства відносять до стратегічно важливих напрямів сталого розвитку сільських територій [3].

Kraus N., Kraus K., та Manzhura O. вірно аргументують значущість фермерства і аграрних підприємств в контексті реалізації стратегічних цілей євроінтеграції, акцентують на потребі використання цифровізації економіки України як засобу посилення конкурентоспроможності

аграрних суб'єктів господарювання на світовому ринку [4, с. 46-64]. Вище вказані аграрні дослідники цілком справедливо сходяться на тому, що фермерство має дух підприємництва, а роль цієї форми аграрного господарювання, насамперед зі стратегічних соціально-економічних міркувань, важлива та зростає.

Роль, яку грає підприємництво в розвитку національної економіки, висвітлюють вчені Васюта В., Чорновол Н. та Горбунова М. [5, с. 130-137]. Чуприна Л. В. та Юзовицька С. А. розкривають світовий досвід розвитку малого підприємництва в контексті його використання в Україні [6, с. 264-269]. Ареф'єв С. О. та Ганущак-Єфіменко Л. М. також досліджують підприємницьку діяльність, подаючи її з позицій передумови розвитку компетенцій, які набуваються в економіці знань [7, с. 86-93]. Монографічні дослідження Проданової Л. В. та Котляревського О. В. присвячені мотиваційним механізмам, що покликані сприяти розвитку підприємницької діяльності в економіці України [8]. Шпикуляк О. Г. та Малік М. Й. подають методичний аспект розвитку підприємництва в аграрному секторі на основі його інституціонального аналізу [9, с. 73-82]. Наведені наукові напрацювання надають об'єктивну картину масштабам підприємницької діяльності, компоненти якої вміщують як різні види економічної діяльності, так і широкий спектр виробничо-комерційних параметрів, й цілком справедливо поширюються на фермерське підприємництво.

Інституціональні трансформації Нетудихата К. Л. досліджує в розрізі національної інноваційної системи, стосовно якої обґрунтовує сукупність інструментів, що доцільно використовувати при проведенні структурно-інституційних перетворень [10, с. 49-53]. Жмур Н. В. та Малихіна А. А. розкривають проблеми розвитку фермерських господарств України на засадах інституційної трансформації з організаційно-правових позицій [11, с. 167-173]. Красота О. В. та Кір'єв І. С. показують, як в умовах порушення макроекономічної стабільності проявляються особливості розвитку малого підприємництва [12]. Інституціональну трансформацію системно з позицій часу і різнобічно в економічному просторі подає академік Юрчишин В. В. в монографії, що присвячена еволюції аграрної політики України, що відбувається на зламах політичних епох [13].

Узагальнення наведених та інших досліджень дають підстави стверджувати, що в інституціональних трансформаціях інститути відображають процеси унормування та регламентування на пев-

них правових засадах фермерську діяльність. Тоді як інституції в інституціональних трансформаціях показують зміни, що відбуваються в звичаях, стереотипах та традиціях ведення фермерського господарства.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вченими створено солідні теоретичні, методологічні, методичні та прикладні напрацювання в розрізі складових компонентів щодо дослідження розвитку фермерства, аграрного підприємництва, інституціональних трансформацій. Проте розвитку фермерства як форми аграрного підприємництва в умовах інституціональних трансформацій в якості цілісного соціально-економічно-екологічного явища уваги приділяється недостатньо що актуалізує доцільність проведення даного дослідження.

Мета статті. Ціллю проведеного дослідження є обґрунтування теоретико-методичних положень та розробка прикладних рекомендацій щодо розвитку фермерства як форми аграрного підприємництва в умовах інституціональних трансформацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно чинного законодавства України, фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства [14]. За інформацією статистичною у 2023 р. кількість діючих суб'єктів господарювання становила 1913257 одиниць, з них фізичних осіб-підприємців – 1605341 одиниць, або 83,9 % від загального числа. Сільське, лісове та рибне господарство представлено 62960 суб'єктами господарювання, з них фізичних осіб-підприємців – 22071 од., або майже 35,1% від загального числа цього виду економічної діяльності [15]. Панівне положення сільського господарства в даному виді економічної діяльності дає підстави стверджувати, що в аграрному секторі вже сформувався досить потужний ресурсний потенціал для розвитку підприємницької діяльності.

Водночас, якщо частка суб'єктів господарювання сільського, лісового та рибного господарства від загальної кількості господарського комплексу країни складає біля 3,3 %, то питома вага їх фізичних осіб-підприємців становить всього 1,4%. Частка фізичних осіб-підприємців, які задіяні в сільському, лісовому та рибному господарстві, у 2,4 рази менша ніж у цілому в господарському комплексі країни. Таке співвідношення вказує на те, що пов'язана з працею біля землі підприємницька діяльність є більш важкою та менш

престижною по відношенню до інших видів економічної діяльності.

Даний висновок підтверджує зайнятість працівників у суб'єктів господарювання, чисельність яких у 2023 р. загалом в господарському комплексі становила 7514329 осіб, з яких 2369484 осіб-підприємців, або 32 %. В сільському, лісовому та рибному господарстві працювало 456909 осіб, з яких 34874 осіб-підприємців, або лише 8 % [15]. Отже, з одного боку, аграрний сектор має потужний людський ресурс для розвитку підприємництва, а з іншого, частка зайнятих працівників у суб'єктів господарювання осіб-підприємців в середньому по країні в 4 рази перевищує значення аналогічного показника в сільському, лісовому та рибному господарстві, що пов'язані з важкою працею біля землі.

Земельні ресурси виступають в якості матеріальної основи розвитку фермерства. Стан та тенденції зібраних посівних площ сільськогосподарських культур досить об'єктивно віддзеркалюють динаміку основного засобу виробництва фермерства як форми підприємницької діяльності. Відповідні цифрові дані наведені в таблиці 1.

Аналіз наведених даних показує, що звітного року зібрана фермерськими господарствами площа основних сільськогосподарських культур складає 3122,8 тис. га, або 16,6 % від площі господарств усіх категорій. Найбільшу площу в посівах займають зернові та зернобобові культури – 2009,7 тис. га, на які приходить 64,4 % від всієї зібраної фермерством площі. Друга сходинка в рейтингу фермерських посівів належить соняшнику – 5238 тис. га, або 35,1%.

Відтак, 99,5 % всіх зібраних фермерських посівів приходить на дві основні сільськогосподарські культури – соняшник та зернові та зернобобові. Що вказує на суттєво вужчу спеціалізацію фермерства по відношенню до господарств усіх категорій, де на аналогічні культури приходить 90,6 % від всієї посівної площі. Зайняті фермерами площі під овочами, картоплею та буряком цукровим є незначними і знаходяться в межах 0,1 – 0,3 % від всієї площі.

Наведена структура зібраних посівних площ свідчить про намагання фермерів спростити агротехніку та обмежити господарську діяльність виробництвом зерна та насіння соняшнику. Як результат, в економічній площині у фермерів скорочується число джерел грошових надходжень та виникає залежність від ринкової кон'юнктури на продукцію цих культур. Соціальні втрати від монокультури полягають в зменшенні кількості робочих місць та посиленні сезонності праці. Екологічні проблеми полягають у порушенні сівозмін, створенні одноманітного навантаження на ґрунти та виснаження їх природної родючості.

Таблиця 1 – Площі основних сільськогосподарських культур фермерських та господарств усіх категорій, тис. га

Сільськогосподарські культури	Роки					2022 р. у % до 2015 р.
	2015	2019	2020	2021	2022	
Господарства усіх категорій						
Зернові та зернобобові	14640,9	15291,9	15282,9	15948,4	11772,9	80,4
Буряк цукровий	237,0	221,3	220,0	226,6	183,8	77,6
Соняшник	5166,2	5958,9	6480,9	6665,1	5238,0	101,4
Картопля	1291,0	1308,8	1325,2	1283,2	1204,3	93,3
Овочі	447,1	452,4	464,9	460,8	374,9	83,9
Всього	21782,2	23233,3	23773,9	24584,1	18773,9	86,2
Фермерські господарства						
Зернові та зернобобові	2287,7	2610,1	2581,8	2815,0	2009,7	87,8
Буряк цукровий	14,7	9,0	9,6	9,4	9,5	64,6
Соняшник	1040,0	1265,4	1366,1	1402,1	1095,1	105,3
Картопля	7,7	4,2	5,6	6,0	4,7	61,0
Овочі	8,9	8,1	7,7	7,0	3,8	42,7
Всього	3359	3896,8	3970,8	4239,5	3122,8	93,0

Джерело: розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [15]

Динаміка зібраних фермерами посівних площ основних сільськогосподарських культур в цілому відповідає загальногосподарським трендам. Так, за період дослідження лише площа соняшнику зростає, у фермерських господарствах відповідно на 5,3 %, у господарств усіх категорій – на 1,4 %. Тоді як по всіх інших сільськогосподарських культурах зібрані площі скорочуються.

Це скорочення має місце у 2022 р. на тлі довготривалого попереднього висхідного тренду зібраних посівних площ основних сільськогосподарських культур як фермерськими, так і усіма іншими категоріями господарств. Проте широкомасштабна війна і вторгнення збройних сил російської федерації на територію України слугує найбільш вагомих чинником зміни позитивного тренду з нарощування зібраної площі на протилежну – на її досить суттєве зменшення. Варто при цьому вказати на те, що фермерські господарства виявили дещо вищу стійкість до бойових дій, бо втрати ними зібраних посівних площ на 6,8 в. п. менші ніж у господарствах всіх категорій.

Проте на обсягах виробництва продукції основних сільськогосподарських культур скорочення зібраних посівних площ відбивається досить неоднозначно (табл. 2).

Так, у 2022 р. обсяг виробництва фермерськими господарствами зерна та зернобобової продукції складає 8407,1 тис. т, або 15,6 % від всієї вирощеної господарствами усіх категорій; буряку цукрового – 550,2 тис. т (5,5%); соняшнику – 2078,8 тис. т (18,3 %); картоплі – 107,6 тис. т (0,5 %); овочів – 101,1 тис. т (1,3%). Отже за винятком насіння соняшнику, частка обсягів виробництва фермерськими господарствами всієї іншої продукції основних сільськогосподарських культур є занизькою по відношенню до питомої ваги зібраної

площі цих культур, що складає 16,6 % від площі господарств усіх категорій.

Скорочення зібраних площ основних сільськогосподарських культур по різному вплинуло на їх урожай у фермерських господарствах та господарствах усіх категорій. Фермерські господарства, на відміну від господарств усіх категорій, збільшили виробництво продукції зернових та зернобобових культур (на 9,9 %), тоді як інші аграрні товаровиробники відповідний урожай скоротили (на 10,4 %). Водночас, фермерами зменшується виробництво насіння соняшнику (на 4,1 %) та картоплі (на 14,6 %), тоді як господарства усіх категорій підвищують урожай цих культур відповідно по соняшнику – на 1,3 %, по картоплі – на 0,3 %. Спільними для фермерів та господарств усіх категорій постає зменшення урожаю буряку цукрового та овочів.

Варто вказати на те, що у фермерських господарствах обсяги виробництва продукції основних сільськогосподарських культур мають значні щорічні коливання. Це свідчить про вагому залежність фермерських урожаїв від погодних примх. Зменшення цієї залежності є цілком реальним за умови використання фермерами новітніх технологічних здобутків та диверсифікації аграрного виробництва як передумови збалансування економіко-соціально-екологічних сфер життєдіяльності в сільській місцевості.

Так, диверсифікація виробничо-господарської діяльності в економічній сфері сприяє розширенню товарного асортименту, збільшує число джерел доходу та зменшує ризики від можливої зміни ринкової кон'юнктури. В цьому контексті особливої уваги заслуговує подовження ланцюга аграрного виробництва за рахунок доповнення ланки, що включає промислову переробку ви-

Таблиця 2 – Обсяги виробництва продукції основних сільськогосподарських культур фермерських та господарств усіх категорій, тис. тонн

Сільськогосподарська продукція	Роки					2022 р. у % до 2015 р.
	2015	2019	2020	2021	2022	
Господарства усіх категорій						
Зерно та зернобобові	60125,8	75143,2	64933,4	86010,4	53863,7	89,6
Буряк цукровий	10330,8	10204,5	9150,2	10853,9	9941,5	96,2
Соняшник	11181,1	15254,1	13110,4	16392,4	11328,8	101,3
Картопля	20839,3	20269,2	20838,0	21356,3	20899,2	100,3
Овочі	9214,0	9687,6	9652,8	9935,2	7511,6	81,5
Фермерські господарства						
Зерно та зернобобові	7650,2	11489,7	9649,1	14195,4	8407,1	109,9
Буряк цукровий	618,9	459,7	422,5	517,1	550,2	88,9
Соняшник	2167,0	3098,9	2465,4	3308,9	2078,8	95,9
Картопля	126,0	94,0	113,2	130,3	107,6	85,4
Овочі	282,5	293,9	291,2	243,1	101,1	35,8

Джерело: розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [15]

щеної сільськогосподарської продукції та нарощує в фермерському господарстві додану вартість. В соціальному плані слід очікувати зростання зайнятості сільського населення, зменшення його сезонності праці та підвищення добробуту. Покращення екологічної складової забезпечується об'єктивною необхідністю використання науково обґрунтованих сівозмін, що запобігає виснаженню природної родючості ґрунтів.

Висновки. Проведені дослідження дають підстави для наступних узагальнюючих висновків: 1. Встановлено, що в аграрному секторі сформувався досить потужний ресурсний потенціал для розвитку підприємницької діяльності як за рахунок кількості фізичних осіб-підприємців, так і числа зайнятих в них працівників. Водночас, частка фізичних осіб-підприємців, які задіяні в сільському господарстві, у рази менша ніж у цілому в господарському комплексі країни, що

вказує на більшу важкість підприємницької праці біля землі та меншу престижність цієї праці по відношенню до інших видів економічної діяльності. 2. Виявлено, що фермерство як форма аграрного підприємництва та суб'єкти господарювання усіх категорій в аграрному секторі в умовах інституціональних трансформацій мають як спільні, так і відмінні риси. Вирізняє фермерство по відношенню до господарств усіх категорій менші втрати зібраних посівних площ та вищий рівень концентрації посівів соняшнику та зернових культур. 3. Значна амплітуда щорічних коливань урожаю основних сільськогосподарських культур вказує на значну залежність фермерських господарств від природно-погодних умов. Аргументовано, що для зменшення цієї залежності фермерські господарства повинні використовувати сучасні технології, новітні агрономічні практики та диверсифікацію виробничо-господарської діяльності.

Список використаних джерел:

1. Беженар І. М., Грищенко О. Ю. Фермерські господарства в Україні: стан та перспективи розвитку. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2023. № 9. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-9-04-14>
2. Калетник Г. М., Климчук О. В., Мазур В. А. Фермерські господарства та їх роль у розвитку аграрного сектору економіки. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2019. № 5. С. 17–28.
3. Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Булавка О. Г. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2030 року: монографія. Київ : ННЦ "ІАЕ". 2020. 60 с.
4. Kraus N., Kraus K., Manzhura O. Фермерство і аграрні підприємства в контексті реалізації стратегічних цілей євроінтеграції та цифровізації економіки України. *Європейський науковий журнал Економічних та Фінансових інновацій*. 2023. № 2(12). С. 46–64.
5. Васюта В., Чорновол Н., Горбунова М. Роль підприємництва в розвитку національної економіки. *Галицький економічний часопис*. 2022. Вип. 78-79. № 5-6. С. 130–137.
6. Чуприна Л. В., Юзовицька С. А. Світовий досвід розвитку малого підприємництва та його використання в Україні. *Інфраструктура ринку*. 2019. Випуск 32. С. 264–269. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2019/32_2019_ukr/41.pdf
7. Ареф'єв С. О., Ганушак-Єфіменко Л. М. Підприємницька діяльність як передумова розвитку компетенцій в період економіки знань. Конкурентоспроможність підприємств у міжнародному цифровому просторі : монографія / за ред. Ареф'євої О. В. Київ : ФОП Маслаков, 2019. С. 86–93.

8. Проданова Л. В., Котляревський О. В. Мотиваційний механізм розвитку підприємницької діяльності в економіці України: монографія. Черкаси : Видавець Пономаренко Р. В., 2019. 240 с.
9. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. Інституціональний аналіз розвитку підприємництва в аграрному секторі економіки: методичний аспект. *Економіка АПК*. 2019. № 6. С. 73–82.
10. Нетудихата К. Л. Інструменти структурно-інституційної трансформації національної інноваційної системи. *Інфраструктура ринку*. 2020. Випуск 50. С. 49–53.
11. Жмур Н. В., Малихіна А. А. Розвиток фермерських господарств України на засадах інституційної трансформації. *Юридичний вісник*. 2022. № 2 (63). С. 167–173.
12. Красота О. В., Кір'єв І. С. Особливості розвитку малого підприємництва в умовах порушення макроекономічної стабільності. *Ефективна економіка*. 2021. № 2. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/2_2021/100.pdf
13. Юрчишин В. В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох. Історико-соціально-економічні нариси. Київ : «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2009. 367 с.
14. Про фермерське господарство: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#Text>
15. Сільське господарство України 2022. Статистичний збірник. *Державна служба статистики України*. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/09/S_gos_22.pdf

References:

1. Bezhenar I. M., Hryshchenko O. Yu. (2023). *Fermerski gospodarstva v Ukraini: stan ta perspektyvy rozvytku. Problemy suchasnykh transformatsii. Seriya: ekonomika ta upravlinnia*. № 9. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-9-04-14>
2. Kaletnyk H. M., Klymchuk O. V., Mazur V. A. (2019). *Fermerski gospodarstva ta yikh rol u rozvytku aharnoho sektoru ekonomiky. Ekonomika. Finansy. Menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky*. № 5. S. 17–28.
3. Lupenko Yu. O., Malik M. Y., Bulavka O. H. (2020). *Stratehichni napriamy staloho rozvytku silskykh terytorii na period do 2030 roku: monohrafiia*. Kyiv: NNTs "IAE". 60 s.
4. Kraus N., Kraus K., Manzhura O. (2023). *Fermerstvo i aharni pidpriemstva v konteksti realizatsii stratehichnykh tsilei yevrointehratsii ta tsyfrovizatsii ekonomiky Ukrainy. Yevropeyskyi naukovyi zhurnal Ekonomichnykh ta Finansovykh innovatsii*. № 2(12). S. 46–64.
5. Vasiuta V., Chornovol N., Horbunova M. (2022). *Rol pidpriemnytstva v rozvytku natsionalnoi ekonomiky. Halytskyi ekonomichnyi chasopys*. Vyp. 78-79. № 5-6. S. 130–137.
6. Chupryna L.V., Yuzovytska S.A. (2019). *Svitovyi dosvid rozvytku maloho pidpriemnytstva ta yoho vykorystannia v Ukraini. Infrastruktura rynku*. Vypusk 32. S. 264–269. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2019/32_2019_ukr/41.pdf
7. Arefiev S. O., Hanushchak-Yefimenko L. M. (2019). *Pidpriemnytska diialnist yak peredumova rozvytku kompetentsii v period ekonomiky znan. Konkurentospromozhnist pidpriemstv u mizhnarodnomu tsyfrovomu prostori: monohrafiia / za red. Arefievoi O. V. Kyiv: FOP Maslakov*. S. 86–93.
8. Prodanova L. V., Kotliarevskiy O. V. (2019). *Motyvatsiyni mekhanizm rozvytku pidpriemnytskoi diialnosti v ekonomitsi Ukrainy: monohrafiia*. Cherkasy: Vydavets Ponomarenko R.V. 240 s.
9. Shpykuliak O. H., Malik M. I. (2019). *Instytutsionalnyi analiz rozvytku pidpriemnytstva v aharnomu sektori ekonomiky: metodychnyi aspekt. Ekonomika APK*. № 6. S. 73–82.
10. Netudykhata K.L. (2020). *Instrumenty struktarno-instytutsiinoi transformatsii natsionalnoi innovatsiinoi systemy. Infrastruktura rynku*. Vypusk 50. S. 49–53.
11. Zhmur N. V., Malykhina A. A. (2022). *Rozvytok fermerskykh gospodarstv Ukrainy na zasadakh instytutsiinoi transformatsii. Yurydychnyi visnyk*. № 2 (63). S. 167–173.
12. Krasota O. V., Kiriev I. S. (2021). *Osoblyvosti rozvytku maloho pidpriemnytstva v umovakh porushennia makroekonomichnoi stabilnosti. Efektyvna ekonomika*. № 2. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/2_2021/100.pdf
13. Yurchyshyn V. V. (2009). *Ahrarna polityka v Ukraini na zlamakh politychnykh epokh. Istoryko-sotsialno-ekonomichni narysy*. Kyiv: «Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy». 367 s.
14. *Pro fermerske gospodarstvo: Zakon Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#Text>
15. *Silске gospodarstvo Ukrainy 2022. Statystychnyi zbirnyk. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/09/S_gos_22.pdf